ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

चतुःषष्टिकलाः भारतीयदर्शनञ्च – ज्ञानकौशलसङ्गमः

डॉ. छबिलालन्यौपाने
सहायकप्राचार्यः, दर्शनविभागः, नागार्जुन-उमेश-संस्कृतमहाविद्यालयः
(का०सि०द०सं०विश्वविद्यालयस्याङ्गीभूतः)
बिहारः

प्रबन्धसारः

प्रस्तुतमिदं शोधपत्रं भारतीयसंस्कृतेः द्वयोः मूलभूताङ्गयोः - चतुःषष्टिकलानां भारतीयदर्शनस्य च – परस्परसम्बन्धम्, ऐक्यं च अन्वेष्टुं प्रयतते। शोधस्य मुख्यनिष्कर्षोऽस्ति यदेते द्वे अङ्गे परस्परपूरके स्तः, ययोः सङ्गमेन ज्ञानस्य कौशलस्य च अद्भुतः सङ्गमः प्रादुर्भवति, यः व्यक्तेः समग्रविकासाय, सामाजिकसमृद्धये च मार्गं प्रशस्तं करोति। शोधपत्रेण प्रथमतया चतुःषष्टिकलानां सविस्तरं परिचयः प्रस्तुतः, यत्र कामसूत्र-पुराण-नाट्यशास्त्रादिभ्यः स्रोतोभ्यः प्राप्ता सूची समाविष्टा अस्ति। ततः भारतीयदर्शनस्य षड्दर्शन-उपनिषद्-गीतादिषु निहितं ज्ञानकोषं सैद्धान्तिकं व्यावहारिकं च स्वरूपं च विश्लेषितम्। मुख्यतया, शोधपत्रेण तर्कविद्या, निरुक्तिः, प्रहेलिका, सम्पाठ्यं, काव्यकृतिः, निमित्तज्ञानं, छन्दोज्ञानम् इत्यादिभिः कलाभिः भारतीयदर्शनस्य सम्बन्धः प्रदर्शितः। अन्तिमे, शोधपत्रेण एतयोः सङ्गमस्य सामाजिक-सांस्कृतिक-आध्यात्मिकप्रभावः, गुरुकुलपद्धतौ तस्य भूमिका, आधुनिकयुगे शिक्षाक्षेत्रे, रचनात्मकतायां, कौशलविकासे, मानसिकसन्तुलने च तस्य प्रासङ्गिकता च उज्ज्वलीकृता। निष्कर्षतया, चतुःषष्टिकलाः भारतीयदर्शनञ्च भारतीयसंस्कृतेः आधारस्तम्भौ स्तः, ययोः संयोजनं जीवनस्य समग्रविकासस्य एकं सशक्तमाध्यमं प्रस्तौति।

कुञ्चीशब्दाः – चतुःषष्टिकलाः, भारतीयदर्शनं, कामसूत्रं, तर्कविद्या, छन्दज्ञानं, पुरुषार्थचतुष्टयं चेत्यादयः।

****

प्रस्तावना –

भारतीयसंस्कृतिः विश्वस्य प्राचीनतमसंस्कृतिषु अन्यतमा। अस्याः मूले चतुःषष्टिकलाः भारतीयदर्शनं च गभीररूपेण निहिताः सन्ति, यत् ज्ञान-कौशलयोः अद्भुतसङ्गमं दर्शयति। चतुःषष्टिकलाः न केवलं कलायाः प्रदर्शनम्, अपि तु जीवनस्य समग्रविकासस्य मार्गदर्शनमपि कुर्वन्ति। भारतीयदर्शनम् आत्मनः, विश्वस्य जीवनस्य चोद्देश्यविषये गहनं चिन्तनं प्रस्तौति। अनयोः संयोजनं भारतीयसंस्कृतेः विशिष्टतां प्रकाशयति, यत् ज्ञान-कौशलयोः सङ्गमेन जीवनं समृद्धं निर्माति। प्रस्तुतं शोधपत्रमिदं चतुःषष्टिकला-भारतीयदर्शनयोः संगमस्य, ऐक्यतायाः, सामाजिकप्रभावस्य च विषये विश्लेषणं करोति।

चतुःषष्टिकलाः – एकः परिचयः

चतुःषष्टिकलाः भारतीयसंस्कृतेः बहुपक्षीयपरम्परायाः प्रतीकाः सन्ति। एताः कलाः जीवनं सौन्दर्येण, कौशलेन, ज्ञानेन च समृद्धं कर्तुं प्राचीनकाले विकसिताः आसन्। एताः कलाः भारतीयसंस्कृतौ जीवनस्य विविधक्षेत्रेषु निपुणतायाः प्रतीकभूताः सन्ति। वात्स्यायनस्य कामसूत्रे, कौटिल्यस्य अर्थशास्त्रे, अन्येषु च ग्रन्थेषु अस्याः प्रामाणिकं वर्णनं प्राप्यते। एतासु कलासु सङ्गीत-नृत्य-चित्रकला-शिल्पकला-युद्धकला-आयुर्वेद-गणित-ज्योतिष-काव्य-नाट्यादयः समाविशन्ति। एताः कलाः एव न, अपि तु जीवनस्य प्रत्येकं क्षेत्रं समृद्धं कर्तुं सक्षमाः भवन्ति। यथा सङ्गीतं न केवलं मनोरञ्जनाय, अपि तु मनसः शान्तये अपि उपयोगि

भवति। एवमेव युद्धकला, शारीरिकं मानसिकं च सामर्थ्यं वर्धयति।

एतासां कलानामुद्देश्यं केवलं व्यवसायिकं नास्ति, अपि तु एताः व्यक्तेः समग्रविकासं प्रोत्साहयन्ति। एतासु निपुणतां प्राप्तुं शिक्षायाः, अभ्यासस्य समर्पणस्य चावश्यकता भवति। एताः कलाः भारतीयसंस्कृतेः सामाजिक-सांस्कृतिक-आध्यात्मिकाधारं दृढं कुर्वन्ति।

भारतीयदर्शनम् – ज्ञानस्य गहनचिन्तनभूतम्

भारतीयदर्शनं विश्वस्य प्रमुखदर्शनेषु एकं विशिष्टं स्थानं धारयति। षड्दर्शनानि (न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-मीमींसा-वेदान्तदर्शनानि), उपनिषद्, भगवद्गीता, बौद्धदर्शनं, जैनदर्शनं चैतानि अस्य प्रमुखाः आधाराः सन्ति। एषु दर्शनेषु आत्मनः विश्वस्य जीवनस्य उद्देश्यं प्रति गहनं चिन्तनं कृतं वर्तते।

भारतीयदर्शनं न केवलं सैद्धान्तिकम् अपि तु व्यवहारिकमपि अस्ति। यथा योगदर्शनं शारीरिकमानसिकस्वास्थ्यं प्रोत्साहयति, यस्मिन् ध्यान-प्राणायाम-आसनादीनि जीवनस्य अभिन्नाङ्गानि भवन्ति। वेदान्तदर्शनम् आत्मनः विश्वस्य चैकत्वविषये चिन्तनं करोति, येन व्यक्तिः जीवनस्य गूढार्थं प्राप्नोति।

अस्मिन् शोधपत्रे भारतीयदर्शनेन विशेषतः षड्दर्शनसम्बद्धानां कलानाम् ऐतिहासिकसन्दर्भस्य, सूच्याः, महत्त्वस्य च विस्तरेण चर्चा कृता अस्ति। भारतीय-संस्कृतौ शास्त्रेषु च विभिन्नस्थानेषु ६४ कलानां वर्णनं प्राप्यते। एताः कलाः प्राचीनभारतीयज्ञानस्य, कलानां, कौशलस्य च संग्रहरूपेण सन्ति, याः "चतुःषष्टिः कलाः" इति नाम्ना प्रसिद्धाः सन्ति। एताः मुख्यतया निम्नलिखितस्रोतःसु उल्लिखिताः सन्ति ।

कामसूत्रम् (वात्स्यायनविरचितम्) – वात्स्यायनेन लिखिते "कामसूत्रे" ६४ कलानां विस्तरेण वर्णनं विद्यते ।[1] अयं ग्रन्थः न केवलं प्रेमसम्बन्धेषु केन्द्रितोऽस्ति, अपि तु जीवनस्य विविधपक्षेषु निपुणतायै एताः कलाः सहायिका भवन्ति। अत्र सामाजिक-सांस्कृतिक-व्यक्तिगत-विकासाय एताः कलाः महत्त्वपूर्णाः इति मन्यन्ते ।[2]

पुराणानि स्मृतयश्च - एताः कलाः केषुचित् विष्णु[3]-भागवता[4]दिषु पुराणेषु मनुस्मृति[5]ग्रन्थेषु च उल्लिखिताः सन्ति। एतेषु ग्रन्थेषु उल्लिखिताः कलाः मानवजीवनं समृद्धं कुर्वन्ति।

नाट्यशास्त्रम् (भरतमुनिविरचितम्) – भरतमुनेः "नाट्यशास्त्रम्" इत्यत्र नृत्य-सङ्गीत-अभिनयादि-प्रदर्शन-कला-सम्बद्धानां बह्वीनां कलानां वर्णनं प्राप्यते। याः ६४ कला-सूच्या सह मिलन्ति। अयं ग्रन्थः भारतीयकलासंस्कृतेः आधारः इति मन्यते ।[6]

ललितकलाः लोकपरम्पराश्च – ६४ कलासु समाविष्टानि कानिचन कौशलानि यथा चित्रकला, शिल्पकला, वाद्ययन्त्राणि, शिल्पानि च, भारतीयलोकपरम्परासु, ललितकलाग्रन्थेषु च वर्णितानि सन्ति यथा "शिल्पशास्त्रम्" इत्यत्र

---

[1] कामसूत्रम्, विद्यासमुद्देशप्रकरणम् १.३.१५

[2] चतुःषष्टिः कलाः यास्ताः सर्वं जीवनसौन्दर्यम्।

[3] शिल्पविद्या-रथयात्रानिर्माण-धातुकर्मादिकलाः, विष्णुपुराणम् १.१७

[4] भगवतः श्रीकृष्णस्य वंशीवादनम्, श्रीमद्भागवतमहापुराणम्, दशमस्कन्धः

[5] धनुर्विद्यावर्णनम्, मनुस्मृतिः अध्यायः ७

[6] नाट्यशास्त्रम्, अध्यायाः २८-३३

शिल्पसम्बद्धाः[7] वास्तुकलासम्बद्धाश्च[8] कलाः प्राप्यन्ते।

जैन-बौद्धसाहित्यम् – एताः कलाः षट्खण्डागमादि-जैनग्रन्थेषु[9] बौद्धसाहित्येषु[10] च सन्दर्भरूपेण उल्लिखिताः सन्ति, यत्र एताः शिक्षायाः जीवनकौशलस्य च भागत्वेन वर्णिताः सन्ति ।

लौकिकसाहित्यम् – नृत्य-सङ्गीत-चित्रकलाश्च नायिकया शकुन्तलया अन्यपात्रैः सह चित्रिताः सन्ति।[11] राज्यसञ्चालनशिल्पं युद्धं च केन्द्रीकृत्य रचिते अर्थशास्त्रग्रन्थे धनुर्विद्या, रसायनविज्ञानम् इत्यादीनां कलानामुल्लेखः प्राप्यते।[12] आयुर्वेदीय-चरक-सुश्रुतादिसंहिताग्रन्थेषु रसायनविद्यायाः आहारविद्यायाश्चोल्लेखः प्राप्यते।

चतुःषष्टेः कलानां सूचीस्वरूपम् – कामसूत्रे प्रतिपादितं वर्तते यत्

"धर्मार्थाङ्गविद्याकालाननुपरोधयन् कामसूत्रं तदङ्गविद्याश्च पुरुषोऽधीयीत।"[13]

अर्थात् पुरुषेण धर्मशास्त्रस्य, अर्थशास्त्रस्य, एतयोः अङ्गीभूतविद्यानां, मध्ये मध्ये कामसूत्रस्य, तदङ्गीभूतविद्यानां चाध्ययनं कर्तव्यमिति। स्त्रीः विवाहात् पूर्वं पितृगृहे एताः विद्याः अधीयीत। यदि विवाहिता चेत् पत्यनुमत्या एताः विद्याः शिक्षेत।[14] स्त्रियः शास्त्रस्य अधिकारिण्यो न भवन्तीत्यतः तासाम् एतासु विद्यासु परिश्रमो निरर्थकः इति केषाञ्चनाचार्याणां मतमस्ति।[15] परं महर्षिवात्स्यायनः एतासां विद्यानामध्ययनाय अनुमतिं प्रयच्छति।[16] तेषामिदं कथनं यत् – **"प्रयोगस्य च शास्त्रपूर्वकत्वात्"** इति। अर्थात् व्यवहारिकप्रयोगेण विना सैद्धान्तिकज्ञानं समुचितरूपेण कर्तुं न शक्यते।

एताः कामसूत्रप्रतिपादिताः ६४कलाः सन्ति – **"गीतं, वाद्यं, नृत्यम्, आलेख्यं, विशेषकच्छेद्यं, तण्डुलकुसुमवलिविकाराः, पुष्पास्तरणं, दशनवसनाङ्गरागः, मणिभूमिकाकर्म, शयनरचनम्, उदकवाद्यम्, उदकाघातः, चित्राश्च योगाः, माल्यग्रथनविकल्पाः, शेखरकापीडयोजनं, नेपथ्यप्रयोगाः, कर्णपत्रभङ्गाः, गन्धयुक्तिः, भूषणयोजनम्, ऐन्द्रजालः, कौचमाराश्च योगाः, हस्तलाघवं, विचित्रशाकयूषभक्ष्यविकारक्रिया, पानकरसरागासवयोजनं, सूची-वानकर्माणि, सूत्रक्रीडा, वीणीडमरुकवाद्यानि, प्रहेलिका, प्रतिमाला, दुर्वाचकयोगाः, पुस्तकवाचनं, नाटकाख्यायिकादर्शनं, काव्यसमस्यापूरणं, पट्टिका-वान-वेत्रविकल्पाः, तक्षकर्माणि, तक्षणं, वास्तुविद्या, रूप्यपरीक्षा, धातुवादः, मणिरागाकरज्ञानं, वृक्षायुर्वेदयोगाः, मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः, शुकसारिकाप्रलापनम्, उत्सादने संवाहने केशमर्दने च कौशलम्, अक्षरमुष्टिकाकथनं, म्लेच्छितविकल्पाः, देशभाषाविज्ञानं, पुष्पशकटिका, निमित्तज्ञानं, यन्त्रमातृका, धारणमातृका, सम्पाठ्यं, मानसी काव्यक्रिया, अभिधानकोशः, छन्दोज्ञानं, क्रियाकल्पः, छलितकयोगाः, वस्त्रगोपनानि, द्यूतविशेषः, आकर्षक्रीडा, बाल-क्रीडनकानि,**

---

[7] मृण्मयीकला, सूचीवायनकला प्रभतयः।

[8] मन्दिरनिर्माणम्, आभूषणनिर्माणम् आदयः।

[9] लिपिविद्या, गणितविद्या आदयः।

[10] जातककथासु संगीत-नृत्य-युद्ध-धनुर्विद्यानामुल्लेखः।

[11] अभिज्ञानशाकुन्तलम्, चित्रकला, नृत्यकला चादयः।

[12] अर्थशास्त्रम्, धनुर्विद्या, रसायनविज्ञानम् आदयः।

[13] कामसूत्रम्, विद्यासमुद्देशप्रकरणम् १.३.१

[14] कामसूत्रम्, विद्यासमुद्देशप्रकरणम् १.३.२

[15] कामसूत्रम्, विद्यासमुद्देशप्रकरणम् १.३.३

[16] कामसूत्रम्, विद्यासमुद्देशप्रकरणम् १.३.४

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

वैनयिकीनां, वैडयिकीनां व्यायामिकीनां च विद्यानां ज्ञानम्, इति चतुःषष्टरङ्गविद्याः।"[17] एताः कलाः कामशास्त्रस्य "उपायभूताः कलाः" इति रूपेण परिगणिताः सन्ति। उक्तकलातः भिन्नाः चतुःषष्टिः कलाः पाञ्चालदेशप्रसिद्धाः सन्ति। परन्तु एतासां सूची व्याख्या च भिन्नग्रन्थेषु काचित् भिन्ना भवितुम् अर्हति।

एतानि प्रमाणानि दर्शयन्ति यत् ६४ कलाः भारतीयसंस्कृतेः अभिन्नभागाः अभवन्, तेषामुल्लेखः विविधग्रन्थेषु प्राप्यते। एताः न केवलं सैद्धान्तिकाः अपि तु व्यवहारिकजीवनेन सह अपि सम्बद्धाः सन्ति, येन प्राचीनभारतस्य समृद्धपरम्परां प्रतिबिम्बितां करोति।

चतुःषष्टिःकलानां सांस्कृतिकं सामाजिकं च महत्त्वम्–

शिक्षा तथा व्यक्तित्वविकासः - एताः कलाः व्यक्तिं बहुमुखीं कुर्वन्ति स्म, यः सामाजिकव्यक्तिगतजीवने सम्मानं प्राप्नोति स्म।

आर्थिकयोगदानम् - शिल्पकला, वास्तुकला, खाद्यकला च अर्थव्यवस्थां सुदृढां कृतवत्यः।

आध्यात्मिकता - सङ्गीतं, नृत्यं, काव्यञ्चेत्यादिकलाः आध्यात्मिकशान्तेः, ईश्वरसम्बन्धस्य च सहायिकाः आसन्।

सामाजिकसङ्गतिः - प्रदर्शनं लोककला च समुदायम् एकत्र आनयत्।

चतुःषष्टिकलानाम् आधुनिकप्रसङ्गिकता

भारतीयपरम्परायां चतुःषष्टिः कलाः सम्पूर्णजीवनस्य विकासाय अनिवार्याः मत्वा निरूपिताः। एतेषु गायनं, नर्तनं, चित्रकला, नाट्यकला, वास्तुकला, शयनविन्यासः, सम्प्रेषणकला, सूत्रकर्म इत्यादयः बहवः विषयाः अन्तर्भवन्ति।

आधुनिककाले तासां प्रसङ्गिकता

- **कलाक्षेत्रे रचनात्मकतायां च** - गीत-नृत्य-नाट्यादिकाः कलाः अद्यापि सांस्कृतिकक्षेत्रे उपयोगिन्यः सन्ति। एताः कलाः मनोरञ्जनस्य, आत्मप्रकाशनस्य च साधनानि सन्ति।
- **सामाजिकसम्प्रेषणकौशलविकासे** - संवादकला, हास्यनिर्माणं, वेशभूषाविद्या च अद्य प्रभाविसंचारक्षेत्रे, नाट्यशाला, विज्ञापनकला, जनसम्पर्कक्षेत्रे च उपयोगिन्यः सन्ति।
- **प्रौद्योगिकीक्षेत्रे परिकल्पनाक्षेत्रे च** - वास्तुकला, शयनविन्यासकला, वस्त्रविन्यासः, भूषणनिर्माणकला इत्यादयः कलाः कलावस्तुनिर्माणे, अन्तर्विन्यासे, वस्त्रशिल्पे च उपयोगिन्यः सन्ति।
- **कौशलविकासे आत्मनिर्भरत्वे च** - पाकविद्या, सूत्रकर्म, विन्यासकला, पुष्पविन्यासः च सूक्ष्मोद्योगेषु, स्वारम्भोद्योगेषु च अत्यन्तं सहायकाः।
- **शारीरिक-मानसिकसन्तुलने** - योगः, ध्यानं, धनुर्विद्या, अस्त्रविद्या च अद्य योगविज्ञानम्, आत्मरक्षा, मानसिकसन्तुलनम् इत्यादिषु उपयोगिन्यः सन्ति।

चतुःषष्टिकलाः केवलं स्त्रीशिक्षायाः विलासो न, अपि तु व्यक्तित्वविकासाय, कौशलवर्धनाय, समाजविकासाय च परमोपयोगिन्यः आसन्। यदि एताः कलाः अद्यतनरूपेण पुनः व्यवस्थापयितुं शक्नुमः, तर्हि एताः भाविसन्ततीनां कृते

[17] कामसूत्रम्, विद्यासमुद्देशप्रकरणम् १.३.१५

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

मूल्यनिष्ठशिक्षायाः, रचनात्मकतायाः, कौशलविकासस्य च सशक्तमाध्यमाः स्युः।

भारतीयदर्शनसन्दर्भे चतुःषष्टिः कला:

चतुःषष्टिकला: भारतीयसंस्कृतेः समृद्धिं दर्शयन्ति। एताः कलाः जीवनं सौदर्येण, कौशलेन ज्ञानेन च समृद्धं कर्तुं प्राचीनकाले विकसिताः आसन्। वात्स्यायनस्य "कामसूत्रे" आसां प्रामाणिकसूची प्राप्यते, या एकस्य सुसंस्कृतपुरुषस्य आवश्यकत्वं दर्शयति। शोधपत्रमिदम् आसां कलानाम् ऐतिहासिक-सन्दर्भ-सूची-महत्त्वैः सह भारतीयदर्शनसम्बद्धकलासु विस्तृतं चर्चां करोति।

भारतीयास्तिकदर्शनस्य षड् शाखाः सन्ति – न्यायः, वैशेषिकं, सांख्यं, योगः, मीमांसा, वेदान्तश्च। एतानि दर्शनानि सत्यस्य आत्मज्ञानस्य चान्वेषणे केन्द्रितानि सन्ति। चतुःषष्टिकलासु निम्नलिखिताः कलाः भारतीयदर्शने सह सम्बद्धाः भवितुं शक्नुवन्ति-

१. तर्कविद्या (वादविवादकला) - तर्कशास्त्रस्य उपयोगेन सत्यप्राप्तिः। आधुनिकतर्कशास्त्रे वादे चास्याः विद्यायाः प्रासङ्गिकता वर्तते। न्यायसूत्रे[18] "प्रमाणात् प्रमितिः" इति, अर्थात् प्रमाणेन सत्यज्ञानं[19] प्राप्यते। कलेयं न्यायदर्शनस्य अनुमानप्रमाणेन शब्दप्रमाणेन च सह सम्बद्धा वर्तते। वाद-विवादे तर्कनियमाः पालयितव्याः। यथा हेत्वाभासेभ्यः (तर्कदोषेभ्यः) रक्षणम् अस्याः कलायाः आधारोऽस्ति। तर्कः शङ्कानिवर्तको भवति।[20] प्राचीनभारते तक्षशिला-नालन्दाप्रभृतिषु विश्वविद्यालयेषु तर्कविद्यायाः अभ्यासो भवति स्म, यत्र दार्शनिकाः शास्त्रार्थं कुर्वन्ति स्म। प्राचीनभारते बौद्ध-वैदिकविदुषोर्मध्ये शास्त्रार्थः, अस्याः कलायाः प्रमाणं वर्तते।

२. निरुक्तिः (शब्दव्युत्पत्तिः, अर्थावबोधश्च) – इयं कला शब्दोत्पत्त्या, अर्थेन व्याख्यया च सह सम्बद्धा वर्तते।[21] इयं भाषायाः गभीराध्ययनस्य शब्दानां सम्यक्प्रयोगस्य च विषयं सुद्रढयति। न्यायदर्शने "शब्दप्रमाणं" ज्ञानस्य स्रोतो भवति। निरुक्तिः वैदिकशब्दानां व्याख्यायां सहायिका भवति, या यास्कस्य निरुक्तग्रन्थेन[22] सहापि सम्बद्धा अस्ति। न्यायसूत्रे[23] शब्दस्य शक्तिविषये चर्चा वर्तते। दर्शनशास्त्रे आत्मादिशब्दाः गहनविश्लेषणस्य विषयीभूताः सन्ति। तथा च धर्मः, कर्म प्रभृतिशब्दानां व्याख्या दर्शनेषु गभीरविश्लेषणस्य विषयीभूता वर्तते।

३. प्रहेलिका – इयं कला बौद्धिकचातुर्यं तार्किकक्षमतां च वर्धयति। प्रहेलिकया समस्योत्पादनं तत्समाधानं च मानवमस्तिष्कस्य कार्यक्षमतां वर्धयति। न्यायदर्शने अनुमानप्रमाणेन (तर्केण) सत्यस्यान्वेषणक्रमे अस्याः कलायाः सम्बन्धो वर्तते। प्रहेलिकाः तर्कस्य नियमानां सम्भावनानाञ्च विश्लेषणे आधारिताः भवन्ति। यथा भारतीयपरम्परायां "ब्रह्मोद्यम्"[24] (ऋग्वेदीयदर्शनप्रहेलिका) अस्याः प्रहेलिकायाः प्राचीनरूपमस्ति। वैशेषिकदर्शने[25]

---

[18] न्यायसूत्रम् १.१.१

[19] न्यायसूत्रम् ४.१.१

[20] न्यायसूत्रम् १.१.३२

[21] योगसूत्रम् ३.१७

[22] निरुक्तम् १.१

[23] न्यायसूत्रम् २.१.४९

[24] ऋग्वेदः १.१६४.४५ (एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति – प्रहेलिकाया आधारः)

[25] वैशेषिकसूत्रम् - १.१.४ (धर्मविशेषप्रसूतात् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

द्रव्यगुणकर्मणां परिज्ञानमनया कलया सह सम्बद्धमस्ति।

४. सम्पाठ्यम् (शास्त्राणामध्ययनम् पठनञ्च) – इयं कला शास्त्राणामध्ययनेन, तेषां सम्यगुच्चारणेन सह सम्बद्धा अस्ति। न्यायदर्शने शब्दप्रमाणरूपे वेदादीनां[26] स्वीकारः कृतो वर्तते। कलेयं दार्शनिकग्रन्थान् अवबोद्धुं तेषां व्याख्यां कर्तुं च सहायिका भवति। न्याय-मीमांसा[27]दर्शनयोः अध्ययने कलेयं आवश्यकी भवति।[28] उपनिषदां पठनम्, ॐ शब्दस्य चोच्चारणम् अस्याः कलायाः भागाः भवन्ति।

५. काव्यकृतिः (काव्यरचना) – इयं कला कवितायाः साहित्यस्य च रचनायाः क्षमतां दर्शयति। अस्याः साक्षात् सम्बन्धः न्यायदर्शनेन सह नास्ति तथापि भारतीयदर्शने उपनिषद्[29] भगवद्गीता[30] च काव्यात्मकशैलीयुक्ते स्तः। इयं कला भावनात्मकस्य तार्किकाभिव्यक्तेश्च सन्तुलनं निर्माति। कालिदासस्य रचनायां दर्शनस्य काव्यस्य च मिश्रणं वर्तते। सांख्ययोगदर्शनयोरपि[31] काव्यम् आत्मचिन्तनं प्रेरयति। यथा आदिशङ्कराचार्यस्य "भज गोविन्दम्" प्रभृतिकाव्यं दर्शनकलयोः सङ्गमो भवति।

६. निमित्तज्ञानम् (शकुनविचारः) – इयं कला सङ्केतानां शकुनानां चाधारेण भविष्यकथनेन सह सम्बद्धा अस्ति। न्यायदर्शने कलेयं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां पराऽस्ति, परं सांख्ययोगदर्शने कारणकार्यसिद्धान्तेन सह अस्याः कलायाः सम्बद्धोऽस्ति। योगदर्शने प्रज्ञया (अन्तर्ज्ञानेन) सह अस्याः कलायाः सम्बन्धो भवति।[32] कलेयं लोकपरम्परया सह अधिकसम्बद्धाऽस्ति, दर्शनेषु प्रकृतिसङ्केतानां व्याख्या प्रासङ्गिकी भवति। प्राचीनकाले शकुनविचारः दैनन्दिनजीवनस्य भागः आसीत्। योगदर्शने सिद्धयः (अन्तर्ज्ञानशक्तयः) अस्याः कलायाः सूक्ष्मरूपाणि भवन्ति।

७. छन्दोज्ञानम् (छन्दश्शास्त्रम्) – इयं कला काव्ये छन्दसां[33] नियमैः संरचनाभिश्च सम्बद्धा अस्ति। मीमांसा-वेदान्तदर्शनयोः वेदानां छन्दोबद्धस्वरूपस्य व्याख्या महत्त्वपूर्णा अस्ति। छन्दोज्ञानं वैदिकमन्त्राणां सम्यगुच्चारणे अर्थावबोधने च सहायकं भवति। यथा गायत्रीमन्त्रस्य छन्दः। वेदाद्यनुष्ठानाय मन्त्राणां यथोच्चारणं, मीमांसादर्शने महत्त्वपूर्णम्।

एतदतिरिच्य अन्याः कलाः अपि भारतीयदर्शनेषु सह सम्बद्धाः भवितुं शक्नुवन्ति। यासां चात्र विस्तृतभिया वर्णनं नोपस्थाप्यते। ताः कलाः इमाः सन्ति -

- **चित्रयोगाः –** विभिन्नौपनिषदिकयोगानाम् (मन्त्र-तन्त्र-औषधीनाम्) प्रयोगस्य ज्ञानम्।

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्। - प्रहेलिका-दर्शनयोः सङ्गमः)

[26] ऋग्वेदः १०.७१.४

[27] मीमांसादर्शनम् १.१.५

[28] मीमांसासूत्रम् १.१.२ (चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः – सम्पाठ्य-दर्शनयोः संगमः)

[29] छान्दोग्योपनिषद् ६.१.३ (सर्वं खल्विदं ब्रह्म – काव्यकृतेः दार्शनिकाधारः)

[30] गीता २.५० (योगः कर्मसु कौशलम् - काव्यकृति-दर्शनयोः संगमः)

[31] सांख्यकारिका – ३ (मूलप्रकृतिरविकृतिः – निमित्तज्ञान-दर्शनयोः संगमः)

[32] योगसूत्रम् १.२ (योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः- निमित्तज्ञान-दर्शनयोः संगमः)

[33] नाट्यशास्त्रम् ३३.१०

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

- **कौचुमारयोगाः** - औपनिषदिकवर्णितसौन्दर्यवृद्ध्यादीनां प्रयोगः।
- **प्रतिमाला** - अन्त्याक्षरीप्रतियोगितायाः क्षमता।
- **दुर्वाचकयोगाः** – कूटश्लोकानां प्रच्छनं, कथनं च।
- **पुस्तकवाचकनम्** – पद्यस्य रसानुकूलं गायनम्।
- **धारणमातृका** – स्मृतिवृद्धेः साधनानां ज्ञानम्।
- **अभिधानकोशः** – शब्दकोशज्ञानं प्रयोगश्च।

सांस्कृतिकसामाजिकं च महत्वम्

- **बौद्धिकविकासः** - तर्कविद्या, निरुक्तिः, सम्पाठ्यं चेत्यादिकलाः बुद्धिवर्धनाय उपयोगिन्यो भवन्ति।
- **आध्यात्मिकप्रसारः** - काव्यकृतिः, छन्दोज्ञानं च सामान्यजनं दर्शनं प्रति आकर्षयति।
- **सामाजिकैक्यता** - न्यायप्रणालीनिर्मितकलाः समवायबुद्धिं जनयन्ति। अर्थात् प्रस्तुति-तर्काभ्यामाधारिताः कलाः समाजम् एकीकुर्वन्ति।

आधुनिकप्रासङ्गिकता

तर्कविद्या - आधुनिकतर्कशास्त्रे, न्यायविचारे उपयोगिनी।

निरुक्तिः, छन्दोज्ञानञ्च - भाषाविज्ञाने, साहित्ये च प्रासङ्गिकम्।

सम्पाठ्यम् - शास्त्रीयग्रन्थाध्ययने आवश्यकम्।

चतुःषष्टिकला: भारतीयसंस्कृतेः गाम्भीर्यं, विविधतां च दर्शयन्ति। एतासु भारतीयदर्शनसम्बद्धाः कलाः – तर्कविद्या, निरुक्तिः, सम्पाठ्यं, काव्यकृतिः, प्रहेलिका, निमित्तज्ञानं, छन्दोज्ञानं च ज्ञानस्य, तर्कस्य, आत्मचिन्तनस्य च प्रमुखमार्गान् सूचयन्ति। एताः कलाः प्राचीनभारतस्य दार्शनिक-सांस्कृतिकयोः समृद्धेः प्रमाणानि सन्ति। आधुनिकयुगेऽपि आसां प्रासङ्गिकता अस्त्येव। आसां संरक्षणम् आधुनिकेऽपि समये अस्माकं ज्ञानविज्ञानवैभवं सुरक्षितं करिष्यति।

चतुःषष्टिकलायाः भारतीयदर्शनस्य सङ्गमः

चतुःषष्टिकलाः भारतीयदर्शनं च परस्परपूरकौ स्तः। यथा सङ्गीतं नृत्यं च न केवलं कले स्तः, अपि तु योगेन ध्यानेन सहापि युक्ताः भवन्ति। नादयोगः सङ्गीतस्य माध्यमेन आत्मना सह सन्नादं साधयति। एवमेव, चित्रकला शिल्पकला च भारतीयदर्शनस्य सौन्दर्यशास्त्रेण सह युक्ते स्तः, यत्र प्रत्येकसृजनं विश्वैकतायाः प्रतीकं भवति।

कामसूत्रे चतुःषष्टिकलानां वर्णनमस्ति, परम् अस्याः मूलं धर्मार्थकाममोक्षाख्य-भारतीयदर्शनस्य पुरुषार्थचतुष्टये निहितमस्ति। एतत् निरूपयति यत् एताः कलाः केवलं कौशलभूताः एव न, अपि तु जीवनस्य उद्देश्येन सहापि युक्ताः सन्ति। यथा आयुर्वेदः केवलं शारीरकस्वास्थ्यं यावत् सीमितं न भवति, आत्मनः मनसश्च सन्तुलनं निर्माति, यत् योगदर्शनस्याधारो भवति।

सामाजिकप्रभावः

चतुःषष्टिकलाः भारतीयदर्शनं च भारतीयसमाजस्य सामाजिक-सांस्कृतिक-आध्यात्मिकस्वरूपाम् आकृतिं प्रयच्छन्ति। प्राचीनकाले गुरुकुलव्यवस्थायाम् एतासां कलानां शिक्षणं, दर्शनस्य अध्ययनं च सार्धमेव भवति स्म। एतेन व्यक्तेः समग्रविकासः, समृद्धसमाजस्य च निर्माणं भवति स्म।

आधुनिककालेऽपि अनयोः सङ्गमः प्रासङ्गिको भवति। योग-आयुर्वेद-सङ्गीत-नृत्यादीनि विश्वस्तरे स्वीकृतानि सन्ति। भारतीयदर्शनस्य मूल्यानि (अहिंसा, सत्यं, धर्मः चेत्यादयः) आधुनिकनैतिकचिन्तनं प्रभावयन्ति। तथा च चतुःषष्टिकलानां शिक्षणम् आधुनिकशिक्षायां

समावेशेन व्यक्तीनां रचनात्मको भावनात्मकश्च विकासो भवति।

उपसंहारः

चतुःषष्टिकलाः भारतीयदर्शनं च भारतीयसंस्कृतेः द्वौ आधारस्तम्भौ स्तः। एतौ द्वौ ज्ञानस्य कौशलस्य च सङ्गमेन जीवनस्य समग्रविकासस्य मार्गं प्रशस्तं कुरुतः। चतुःषष्टिकलाः व्यक्तेः रचनात्मिकां व्यवहारिकीं च क्षमतां वर्धयन्ति, भारतीयदर्शनं च जीवनस्य गूढार्थम् उद्देश्यं च निरूपयति। अनयोः संयोजनं न केवलं भारतीयसंस्कृतेः विशिष्टतां प्रदर्शयति, अपि तु विश्वस्य कृते एकम् आदर्शमपि प्रस्तौति। अतः चतुःषष्टिकलाः भारतीयदर्शनं च ज्ञान-कौशलयोः उत्कृष्टोदाहरणानि सन्ति।

सहायकग्रन्थसूची

- वात्स्यायनमुनिः। (२०१४)। *कामसूत्रम्*। द्विवेदी, पारसनाथः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बा सुरभारतीप्रकाशनम्।
- व्यासमुनिः। (२०२२)। *श्रीमद्भागवतमहापुराणम्*। पोद्दारः, हनुमानप्रसादः (सम्पा.)। गोरखपुरम् : गीताप्रेस्।
- व्यासमुनिः। (वि.सं.२०७६)। *श्रीविष्णुपुराणम्*। पोद्दारः, हनुमानप्रसादः (सम्पा.)। गोरखपुरम् : गीताप्रेस्।
- मनुः। (२०१०)। *मनुस्मृतिः*। कौण्डिन्यायनः, शिवराजः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवनम्।
- भरतमुनिः। (२०१५)। *नाट्यशास्त्रम्*। शुक्ला, शास्त्री, बाबूलालः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्।
- कालिदासः। (२०१५)। *अभिज्ञानशाकुन्तलम्*। त्रिपाठी, कृष्णमणिः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्।
- कौटिल्यः। (२०१७)। *अर्थशास्त्रम्*। तिवारी, श्यामलेशकुमारः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्।
- गौतममुनिः। (२०१३)। *न्यायसूत्रम्*। झा, महेशः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस।
- पतञ्जलिः। (२०२०)। *योगसूत्रम्*। शास्त्री, राकेशः (सम्पा.)। दिल्ली : चौखम्बा ओरियन्टालिया।
- यास्कमुनिः। (२०१६)। *निरुक्तम्*। शास्त्री, ज्ञानप्रकाशः (सम्पा.)। दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।
- कणादमुनिः। (२०१२)। *वैशेषिक-दर्शनम्*। शर्मा, पवित्रकुमारः (सम्पा.)। जयपुरम् : हंसाप्रकाशनम्।
- जैमिनिः। (२०२१)। *मीमांसादर्शनम्*। पेन्ना, मधुसूदनः (सम्पा.)। दिल्ली : न्यू भारतीय बुक कॉर्पोरेशन।
- वेदव्यासः। (२०१८)। *श्रीमद्भगवद्गीता* (साधकसञ्जीवनी)। स्वामी रामसुखदासः (सम्पा.)। गोरखपुरम् : गीताप्रेस्।
- ईश्वरकृष्णः। (२००६)। *सांख्यकारिका*। शास्त्री, राकेशः (सम्पा.)। दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।
- (२००६)। *ऋग्वेदसंहिता*। कम्बोजः,.जियालालः (सम्पा.)। दिल्ली : विद्यानिधिप्रकाशनम्।
- शर्मा, विष्णुः। (२०२३)। *पञ्चतन्त्रम्* (सम्पूर्णम्)। बादरायणः (सम्पा.)। दिल्ली : वाणीप्रकाशनम्।